

ЗА НЯКОИ ЛЕКСЕМИ СЪС СЛОЖНИ ПРЕДСТАВКИ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА ПАРЕНЕСИСА НА ЕФРЕМ СИРИН

Ния РАДЕВА (Велико Търново)

Различни учени, имайки предвид отделни периоди от историята на нашия език, акцентират върху различни особености и функции на представките¹. Отбелязва се, че като цяло в областта на префиксацията славянското езиково семейство разполага с разнообразни средства, „а славянските езици притежават не само наследени общославянски представки, но и развити по-късно, специфични само за тях, от гледище както на структура и съчетаемост с останалата част на думата, така и на функционална стойност“². Друго, което прави префиксацията интересна за проучване, е, че представките се отличават със семантична самостоятелност в структурата на думата. Техните значения са по-определени и стандартни, отколкото значенията на суфиксите и не се разтварят в общата семантика³. А изучаването на лексико-семантичните групи, представени с единични съставящи ги думи, е важно за опознаването на ДЯ (=древнеболгарский язык) и за изучаването на различните праславянски и общославянски явления⁴.

Интересна за изследване е и глаголната префиксация — не само защото тя е основен начин на словообразуване при тази част на речта, но и защото при глаголите степента на семантична абстракция е по-голяма в сравнение с имената⁵. От значение е също, че префиксацията продължава да е активен словообразователен начин при глаголите⁶. Някои проучвания върху българския език обръщат внимание на въпроса до каква степен представката е словообразователен формант и чрез своята семантика допълва семантиката на новия глагол, както и доколко тя е елемент, променящ глаголния вид. Други изследвания проследяват динамиката във функциите и семантиката на представките⁷. Прави се опит за съпоставка и със съответни префикси в други езици⁸. Стегнат преглед на подходите при тази проблематика има в статията на Н. Николов⁹.

Съчетанието от две и повече представки се определя като сложна¹⁰ или съставна представка¹¹. Настоящото изследване се опира на наблюденията на Ив. Леков¹² върху сложните префикси. Според него групите от две представки са типични за всички славянски езици, докато комбинациите от три представки са характерни за южнославянските, а в севернославянските се срещат в единични случаи. Отбелязва се, че по принцип полипрефиксацията е разговорно явление. За съпоставка се използва и проучването на Н. Николов¹³ върху глаголната префиксация в старобългарския превод на Огласителните слова на К. Йерусалимски.

Сложните префикси имат особено значение при изследване на различни проблеми на езика през старобългарския период, когато все още няма изградена единна книжовна норма (за такава служи авторитетът на изявени книжовници преводачи или на отделни анонимни творби) и когато потребността от нова лексика, предимно абстрактна, активизира словообразователните възможности на стб език. Ако морфемиката на дадена дума е по-сложна, тя отразява по-напреднал етап от развитието на лексиката и езика като цяло. В този смисъл лексемите със сложни представки биха могли да се окажат характерни за определен период, книжовно средище, книжовник преводач, както и да се открие зависимостта им от дадени стилкови и жанрови особености.

Паренесисът на Ефрем Сирий е подходящ за такъв тип изследване по няколко причини: доказано наличие на негов ранен стб превод; значителен текстови корпус; сборниците с поучителни слова (хомилии), какъвто е Паренесисът, предполагат използването на разнообразна лексика; има критично издание на Паренесиса, което включва и речник-индекс — *Bojkovsky, G. Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. 1 Band 1984, 2 Band 1986, 3 Band 1987, 4 Band 1988. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. XX, XXII, XXIV, XXVI. U.W. Weiher — Freiburg I. Br.)*

С оглед на посочените особености на езика ни през стб период и спецификата на представката като афикс в настоящата разработка се анализират 7 лексеми от Паренесиса на Ефрем Сирий, едната от които с 3 префикса, а другите шест — с по 2. Така теоретически се намалява възможността представката да има главно видоопределяща функция при глаголите. Представени са следните съчетания: неосж-, несж-, оне- (отрицателната частица *не* се разглежда като представка), *прѣдипо-, съза-, съо-, съоу-. Примерите с прѣдипо- се включват с уговорка, тъй като според някои изследвачи те би трябвало да се определят като сложни думи. Сред 50 двойни и 3 тройни представки в Паренесиса са предпочетени именно тези, които липсват в лексиката на КСП според Старославянският словарь. Така вероятността лексемите и най-вече типовете префиксални съчетания да се окажат характерни за Паренесиса, е по-голяма. (За

сравнение би могло да се посочи, че в Огласителните слова на Кирил Йерусалимски, творба, чийто превод се свързва с дейността на книжовниците от преславското книжовно средище, има 8 глаголни полипрефикса, нефиксирани в КСП. С по 1 лексема са представени общо 27 съчетания от префикси, между които и споменатите тук *нѣ-* и *сѣоу-*¹⁴).

Целта на изследването е чрез моделите на двойно- и тройнопрефирани лексеми от 99-те поучителни слова да се установи маркер, който ще помогне при евентуално уточняване на времето на изготвяне на превода, книжовното средище, индивидуалните предпочитания от страна на преводача. (За такава възможност говори фактът, че от избраните за изследване от Паренесиса 6 бипрефикса само двата — *нѣ-* и *сѣоу-* се срещат у К. Йерусалимски, където бипрефиксите при глаголите са общо 39. Трипрефиксът *нѣсж-* не фигурира сред 5-те глаголни трипрефикса).

Задачите на изследването се свеждат до:

— уточняване на семантиката на лексемите с оглед и на представките;

— съпоставка с употребата на лексемите и на съчетанията от съответните представки с морфемиката на творби от стб период, запазени в по-късни преписи, както и в писмени паметници от следващи периоди;

— наблюдения върху морфемиката на изследваните лексеми.

Материалът се представя по азбучен ред в речникови статии, които съдържат:

- нормализирана форма на стб език, форма за р. п. ед. ч. и указания за рода (при съществителните), както формите за 1 и 2 л. ед. ч. сег. вр. и вида (при глаголите);

- честота на употреба в Паренесиса;

- значение;

- информация в кой от двата преписа от изданието на Г. Бойковски се среща думата; по кой препис се дава минимум значещ контекст;

- контекста, като в кръгли скоби се поставя гръцкото съответствие; № на словото и ред, където се употребява лексемата;

- справка в кои паметници е засвидетелствана (у стб писатели, в други преводни творби от този период, в по-късни писмени паметници, посочват се и лексемите със същата комбинация от представки — данните са от речниците на Срезневски и Миклошич), като липсата не се отбелязва. Контекстът се дава по посоченото издание на Г. Бойковски. Избягват се точките, поставени над някои букви. Съкратените думи се отбелязват с $\bar{\text{—}}$. Седемте полипрефиксни лексеми са:

нѣсжмѣнѣннѣ, -та *ср.* (1) 'увереност, убеденост' — П; П: нѣо аще кто не очиститѣ себе от (...) ненависти владна неосумнѣннѣ (*ἀδιαφορίας*) [50.88].

несъмнѣнїе, -ѣ *ср.* (4) 'увереност, убежденост' — П, Л; П: о колико несъмнѣнїе (няма съответна гр. лексема) бѣ ради (...) да спѣсть дѣшу погывьшу [48.386]; П: лица же стѣхъ англь на нѣси дивнша сѣ о несъмнѣнїе (ἀδιαφορίας) блаженаго [48.388?]; П: се же вѣлиа и чюдна страдѣль юго юсть еже и агньци мѣнн тако (...) не съмнѣнїемъ же и въздержаниемъ обрѣте ю [48.464]; П: сѣ же смѣхъ, тамо же пакты плаче. сѣ несъмнѣнїе (ἀδιαφορία), тамо мѣка [49.78]; несжпржжнъ (по Мик).

ономощати -щѣж, -щѣиши *несв.* (1) 'загубвам сила, загубвам способност' — П, П: такоже во сара неплоды сѣщи родомъ опоустѣвѣши ложсны и оуже ономощавѣши (няма гр. текст) вѣрно помысливѣши обѣтование [44.146]; **оневиновати** сѣ — Хомилии на Й. Златоуст XVI в.; **оневѣстити** — Хомилиар (Миханич) XIII в.; **онеджжити** — Востоков — речник; **онествити**, **онестовѣти** — речник на Руската академия на науките; **ономощнѣти** — Пентикостар XVI в.; **онеправѣдовати** — Хомилии на Й. Златоуст XVI в.; **онеродити**; **онесвѣтити** — Хомилии на И. Сириин XV в. (по Мик).

*прѣдипосллати -ѣж, -ѣиши *св.* (8) 'осигурявам предварително, испращам предварително' — П, Л; П: ты юси прѣдипослалъ (προέτεμψας) что, дерзан, тако градѣши. аще ли ничтоже сѣхъ прѣдипослѣши, что створиши? [50а.39]; Л: бѣгѣство и скровище некрадомое прѣдипослѣши (прότεμψον) на небо [50б.13]; Л: и князи во земьстии егда во кто хоцетъ отити на странѣ далече, прѣдипослѣтъ (προτέμλει) рабы съ бѣгѣствомъ своимъ [50б. 14]; П: потѣщи сѣ прѣдипосллати (прότεμψον) бѣгѣство на небо, приатъ вѣдѣши во обителнхъ стѣхъ [50б.15]; Л: нѣ своводи сѣ от вѣхъ враждоужнхъ вещей и оукрасивъ прѣдипослѣши (прότεμψον) ихъ на небо [50с.95]; П: идеже ничтоже прѣдипослалъ (προέτεμψας) юси, идеже ничьсоже имаши лежаща, ни поста, ни вѣдѣннѣ [91.170]; П: ничьсоже же оубо прѣдипославѣтъ (προτέμψας) зде чьо ищѣши? [91.172]; П: но и видѣтъ кождо своѣ дѣла стоѣща прѣдѣтъ лицемъ, (...) такоже кождо прѣдипослалъ (прότεμψον) [99.189] — ЙЕк 2.

съзастѣпати -ѣж, -ѣиши *несв.* (1) 'застѣпвам се' — П; П: не радѣеть сѣ о съгрѣшѣннн инѣхъ, не потѣзѣють съгрѣшиваго спечалѣеть и съзастѣпатѣтъ (συναντιλαμβάνεται), не прѣзнитъ брата въ печалѣхъ [57.11]; **съзаклати** сѣ — Пролог XIV в. (по Мик).

съдолопати -ѣж, -ѣиши *несв.* (2) 'постигам, успявам' — П; П: вѣде же, аще соодолѣиши (νικήσας) ми и нѣ извѣжю печали; и ты же идеши влѣговѣстѣннѣ оцю своеюму дѣволу радюта сѣ моюму сгрѣшѣннню [36.48]; П: соодолѣлъ (νίκης) юси, храмъ свои вѣскверенъ, да вѣдетъ влѣголѣпенъ и влѣгоприатнѣтъ бѣ [45.34] — Пролог XVII в. (по Мик); Библия XIV и XVI в. 'да се усиля' (по Срезн); **съюградити** сѣ — Синайски патерик XI в.; **съюрати** — Съдебник XV в., Грамота на Саво-стороженския манастир XV в. (по Срезн); **съюделѣти** — Пролог XVI в.; **съюдолѣвати** — Пролог XVII в.; **съюдолѣнїе** — Пролог XVII в.; **съюживити**; **съюживотворити**; **съюсенѣти**; **съюсжжѣникъ** — Патерик XIII в. (Миханич); **съютицати** — Хомилии на Й. Златоуст XVI в. (по Мик).

съоумирати -аѣж, -аѣши *несв.* (1) 'съчувствам на някого в умирането му' — П, Л; П: вѣжи мужь иже имѣа любѣвь бѣжию (...) не прѣзвннѣхъ врата въ печалехъ, но спострадуеѣтъ и съоумираеѣтъ (συναποθνῆσκει) [57.12] — Патерик XIV в., Пролог XVII в. (по Мик); съоумьрѣти — ИП, ГрБ XI в., Майски служебен миней XI в. (по Срезн), Пролог XVII в. (по Мик); съоутѣшити сѧ — Сим, Нов завет XIV в. (по Срезн); съоудавити сѧ — Постен триод XI в. (по Срезн), Известия на Императорската академия на науките (по Мик); съоумьртвити — ГрБ XI в. (по Срезн и Мик); съоумьрѣвлати 'да умьртивиш подобно на някого' — Послание на цар Иван Василиевич в Белозерския манастир XVI в. (по Срезн); съоукръстовати сѧ, съоуслаждати (по Мик).

Материалът показва, че от изследваните 7 лексеми само прѣдипосѣлати се среща двукратно в Богословието на Й. Екзарх, а колкото до по-късните паметници, в тях са засвидетелствани съодолѣти (в три паметника съответно от XIV, XVI и XVII в.) и съоумирати (в два паметника от XIV и XVII в.).

По-важното обаче е да се съпоставят подобраните съчетания от префикси, т.е. не толкова отделните лексеми, а морфемният модел, който те представят. Според данните от 7-те префиксални комбинации неск- се среща в едно прилагателно (вероятно реконструирано от Миклошич), онѣ- е представен от 9 глагола в паметници след XIII в., съза- — в един глагол в паметник от XIV в., съо- — в 8 глагола (освен изследвания) и 2 съществителни след XI в., съоу- е представка в 6 глагола (без изследвания) в паметници след XI в., между които Симеоновият сборник от 1073 г. и Историческата палея, запазени в по-късни преписи. Тройният префикс неосж- не е засвидетелстван в други лексеми и морфемни модели, а *прѣдипо-, който се употребява само в Богословието на Й. Екзарх двукратно, в Паренесиса има 8 употреби.

Прави впечатление, че в словата на Ефрем Сирий най-често съ- се комбинира с други представки (съза-, съо-, съоу- от избраните за изследване). Общи са и двата префикса в неск-, неосж-. От своя страна се редуват онѣ- и нео-.

Съпоставката с гръцките съответствия показва, че при нескжмьнѣние, съзастѣпати и съоумирати преводът е според поморфемния принцип, характерен за книжовниците от преславското книжовно средище; при неосжмьнѣние и *прѣдипосѣлати гръцките думи имат съответно с 1 представка по-малко; а на съодолѣти отговаря безпрефиксна гръцка лексема. Съчетаване на двата принципа на превеждане — по-свободния и поморфемния — се наблюдава при глаголната система в словата на К. Йерусалимски¹⁵.

Изследвайки семантиката на представките, трябва да се има предвид, че в сложните триелементни представки първите две функционират като

една, а третата най-често не се долавя с езиковия усет. Освен това отсенките в значението на представките постепенно нарастват в зависимост от измененията в значението на съответния глагол¹⁶.

В словообразователно отношение 5-те изследвани глаголни лексеми, се отнасят към модификационните ономасиологични структури¹⁷. При тях мотивиращата дума също е глагол. Двете съществителни, включени в изследването, според ономасиологичната си база и признак се отнасят към *Nomina actionis* (съществителни за название на действие).

Онемощати би следвало да се отнесе към лексемите, чиито представки внасят модифициращия признак 'довежда действието до краен резултат, като о- доуточнява семантика с оглед на резултата от действието, който е по-висок в сравнение с друг вършител на действието'¹⁸.

Според Р. Цейтлин¹⁹ приименната представка *сж-* се съотнася с глаголната представка *съ-* и с предлога *съ*. Ив. Леков представя префикс *сж-* като характерен за южнославянските езици²⁰, а Р. Цейтлин отбелязва, че лексемите от тази префиксална лексико-семантична група в ДР (=древнеболгарские рукописи) са над 300²¹.

В книгата на В. Радева за словообразуването в българския книжовен език значението на префикс *сж-* 'заедно с някого правя нещо', което е налице в примери от Паренесиса, не е отбелязано, липсва и илюстративен материал.

Думите със *сж-* са малочислена лексико-семантична група. В ДЯ и в другите славянски езици се явяват архаизми²². Въпреки че и двете изследвани тук лексеми със *сж-* са полипрефиксни и семантиката се оформя от съчетанието на представките, би могло да се каже, че лексемите означават „отрицание, осъждане при привидно външно сходство“ (според откритите от Цейтлин²³ 14 значения на префикс *сж-*).

Проучваните лексеми се изчерпват чрез 3 морфемни схеми. Подреждат се по сложност. Означенията са следните: Р — представка, R — корен, S — наставка, n — окончание.

$P_1 + P_2 + R_1 + n$ — *прѣдипосѣлати, *сѣзастѣпати*, *сѣодолѣти*

$P_1 + P_2 + R_1 + S_1 + n$ — *несжльнѣнїе*, *онемошати*, *сѣоумирати*

$P_1 + P_2 + P_3 + R_1 + S_1 + n$ — *несжльнѣнїе*

Въз основа на представените факти и наблюдения се налагат следните изводи:

— Проучването на 7-те лексеми със сложни представки потвърждава мнението за ранен превод на Паренесиса²⁴, когато новата норма от източен тип е в процес на формиране. Това личи от обстоятелството, че не само посочените лексеми, но и съответните съчетания от префикси не се срещат в КСП, а също и от нестрогото спазване на поморфемния принцип на превеждане. В същото време усложнената морфемика на примерите говори за нараснала необходимост от абстрактна лексика и активно

търсене на нови словообразователни модели. Вероятно в тази посока може да се тълкува и непоследователното спазване на поморфемния принцип, който е характерен за преводите на книжовниците от преславското средище.

— Изследваните сложни представки се оказват характерни за езика на стб превод на Паренесиса, тъй като освен в КСП те не са засвидетелствани в авторските и преводни творби от стб период (с изключение на *прѣдипосѣлати — Богословие и съюґ- в Симеоновия сборник от 1073 г. и в Историческата палея). В подкрепа се явява и фактът, че 3 от 7-те лексеми не са хапакси в словата на Е. Сирин, като *прѣдипосѣлати и неосжмьнѣние са съответно с 8 и 4 употреби. Тук трябва да се отчете и известна свобода по отношение на гръцкия текст, както и установеното в науката мнение, че полипрефиксацията е поначало диалектно явление.

— От изложеното дотук за анализираниите сложни представки може да се предположи връзка между превода на Паренесиса и по-късни писмени паметници (Пролог от XVII в. — 2 лексеми със съюґ-, 3 — със съю- + 1 лексема със съза- и 1 — със съю- съответно в Пролог от XIV и XVI в.; Хомилии на Й. Златоуст XV — 2 лексеми с ои- и 1 със съю-; Гр. Богослов XI в. — 2 лексеми със съюґ-). Това е доказателство за значението на стб превод на творбата на Е. Сирин в историята на българския книжовен език.

БЕЛЕЖКИ

¹ Леков, И. Словообразователни склонности на славянските езици. С. 1958, с. 11—20; Цейтлин, Р. Лексика древнеболгарских рукописей X—XI вв. С. 1986, с. 92; Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. С. 1998, с. 239.

² Леков, И. Цит. съч., с. 20.

³ Бояджиев, Т. и др. Цит. съч., с. 239.

⁴ Цейтлин, Р. Цит. съч., с. 95

⁵ Леков, И. Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици. С. 1958, с. 58.

⁶ Лилов, М. Активни процеси в глаголната префиксация. — В: В чест на академик Владимир Георгиев. С. 1980, с. 454, 458; Бояджиев, Т. и др. Цит. съч., с. 238.

⁷ Леков, И. Цит. съч. (Словообразователни...), с. 11—20; Цейтлин, Р. Цит. съч., с. 53, 92; Лилов, М. Цит. съч., с. 454—458; Лилов, М. Семантичен развой на глаголната представка по- в българския език. ИИБЕ 1964, кн. 10, с. 65—157; Иванова, К. По някои въпроси на глаголната префиксация в българския език. — В: Славистичен сборник (по случай V международен славистичен конгрес). С. 1963, с. 206—208; Пашов, П. За основите на глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език. — В: Помагало по българска морфология. Глагол. Съст. П. Пашов, Р. Ницолова. С. 1976, с. 48; Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. С. 1991, с. 186; Бояджиев, Т. и др. Цит. съч., с. 238; Халачева, С. За префигираните с по- глаголи за самоизява. Науч. тр. ВБОУ „Васил Левски“, Т. 50, 1997, Филологии — част I, с. 3—8.

⁸ Зозикова, М. Категория отрицания и префиксы *не-* и *ни-* в русском и болгарском языках. Науч. тр. ПУ „Паисий Хилендарски“, Т. 37, 1999, № 1, с. 447—454; Величкова, С. Апелативи с префикс *не-* в български и сърбо-хърватски. Науч. тр. ПУ „Паисий Хилендарски“, Т. 38, 2000, № 1, с. 37—41; Василева, Е. Об одном типе русских глаголов с префиксом *за-* и их болгарских эквивалентах. Науч. тр. ПУ „Паисий Хилендарски“, Т. 39, 2001, с. 611—615.

⁹ Николов, Н. Префиксални глаголни модели в старобългарския пълен превод на огласителните слова на св. Кирил Йерусалимски (ГИМ, син. 478). В: Преслав, Т. 6. С. 2004, с. 314—315.

¹⁰ Леков, И. Цит. съч. (Словобразователни...), с. 13.

¹¹ Бояджиев, Т. и др. Цит. съч., с. 239.

¹² Леков, И. Цит. съч. (Словобразователни...), с. 13.

¹³ Николов, Н. Цит. съч., с. 314—323; Николов, Н. Глаголната система в пълния старобългарски превод на огласителните слова на свети Кирил Йерусалимски (ГИМ, син. 478). Шумен. 2004. Автореферат на дисертация.

¹⁴ Николов, Н. Цит. съч. (Глаголната...), с. 22; Николов, Н. Цит. съч. (Префиксални...), с. 316.

¹⁵ Николов, Н. Цит. съч. (Префиксални...), с. 316—322.

¹⁶ Леков, И. Цит. съч. (Словобразователни...), с. 13—14, 15.

¹⁷ Радева, В. Цит. съч., с. 185—192.

¹⁸ Радева, В. Цит. съч., с. 190.

¹⁹ Цейтлин, Р. Материалы для изучения значений приименной приставки *SO-* в славянских языках. — Ученые записки института славяноведения. АН СССР, 1959, т. XVII, с. 238.

²⁰ Леков, И. Цит. съч. (Словобразователни...), с. 19.

²¹ Цейтлин, Р. Цит. съч. (Лексика...), с. 93.

²² Цейтлин, Р. Цит. съч. (Лексика...), с. 94.

²³ Цейтлин, Р. Цит. съч. (Материалы...), с. 241—244.

²⁴ Voss, Ch. Die Paränesis Ephraim des Syrerers in südslavischen handschriften des XIV—XVI Jahrhunderts. Weiher — Freiburg I. Br. 1997. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, Т. XXXVIII), с. 301, 303; Радева, Н. Редки съществителни имена и нарах *legomena* в старобългарския превод на Паренесиса на Ефрем Сирийски. Дисертация. 2004.

РЕЧНИЦИ

Давидов, А. Речник-индекс на Презвитер Козма. С. 1976.

Златанова, Р. Книга на дванадесетте пророци с тълкования. С. 1998. Показалец на словоформите. с. 423—449. (Старобългарският превод на Стария завет. Т. I).

Павлова, Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X в. — В: Кирило-Методиевски студии, 1994, кн. 9. Словник. с. 421—436.

Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). С. 1993, т. 2 — Речник-индекс.

Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Graz. 1955—1956.

Станков, Р. Лексика Исторической Палеи. В.Т. 1994. Словник. С. 235—310.

Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. М. 1994.

Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. С. 1994.

Aitzetmüller, R. Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Index Rückläufiges Wörterbuch. Facsimiles. 5 Band 1990. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. XXVIII. U.W. Weiher — Freiburg I. Br.).

Aitzetmüller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Ioannes. Graz — Austria. 1975. (Editiones monumentorum slavicae veteris dialecti. T. VII).

Aitzetmüller, R. Des Hl. Iohannes von Damaskus. Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. In der Übersetzung des Exarchen Ioannes. Index. Band 4, U. W. Weiher — Freiburg I. Br. 1983. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. XVII).

Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae. 1862—1865.